

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/15-18>

Yeganə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların nitqinin qrammatik cəhətdən düzgün mənimsənilməsi üzrə məşğələlərin təşkili

Xülasə

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişafı onların ana dilinin qrammatik quruluşunu nə dərəcədə mənimsəmələrindən asılıdır. Qrammatik məna – varlıq və hadisələr arasında mövcud olan münasibətlərin sözlərlə ifadə olunmuş mənasıdır. Qrammatik cəhətdən düzgün nitqin formalaşmasının əsas yolu məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan xüsusi təlim məşğələləridir. Bununla yanaşı, tərbiyəçi hər bir məşğələ zamanı və ümumiyyətlə uşağın bütün nitq fəaliyyəti prosesində yaranan qrammatik səhvləri vaxtında düzəltməlidir. Belə məşğələlərdə uşaqların diqqəti konkret qrammatik formaların dərk edilməsinə yönəldilir. Məşğələlərin səmərəli olması üçün tərbiyəçi planlı və ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Hansı qrammatik mövzudan başlamaq, növbəti mərhələlərdə hansı qaydaları öyrətmək lazımdırsa, bunlar əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Hər bir məşğələ yalnız bir qrammatik məqsədə – məsələn, məsdərin mənimsədilməsi yaxud sadə cümlənin genişləndirilməsi kimi konkret tapşırığa xidmət etməlidir. Uşaqların diqqəti öyrədilən qrammatik formanın düzgün tələffüzünə və onun nitqdə yerində işlədilməsinə yönəldilməlidir.

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, ana dili, nitq inkişafı, qrammatik məna, məşğələlər

Yegana Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

Organizing Activities for the Grammatically Correct Acquisition of Speech in Preschool Children

Abstract

The development of speech in preschool-aged children depends on how well they have mastered the grammatical structure of their native language. Grammatical meaning is the meaning expressed by words that reflect the relationships existing between objects and phenomena. The main way to form grammatically correct speech is through specially organized and purposeful training sessions. In addition, the educator should correct grammatical mistakes that arise during each session and, in general, throughout the child's speech activity in a timely manner. During such sessions, children's attention should be directed toward understanding specific grammatical forms. For the sessions to be effective, the educator must act in a planned and consistent manner. It should be determined in advance which grammatical topic to begin with and which rules to teach at the next stages. Each session should serve only one grammatical objective — for example, mastering the infinitive or expanding a simple sentence. The children's attention should be focused on the correct pronunciation of the grammatical form being taught and its proper use in speech.

Keywords: preschool period, native language, speech development, grammatical meaning, lessons

Giriş

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişafı, onların ana dilinin qrammatik quruluşunu nə dərəcədə mənimsəmələrindən asılıdır. Ümumilikdə, nitq dilin elə bir hissəsidir ki, uşaq ondan öz inkişaf səviyyəsinə, həmçinin ünsiyyət şəraitinə uyğun olaraq, doğma dilin qayda və normalarını nəzərə almaqla istifadə edir. Qrammatik mənə — varlıq və hadisələr arasında mövcud olan münasibətlərin sözlərlə ifadə olunmuş mənasıdır. Bu mənanı ifadə edən əsas vasitələr sözyaradıcı morfemlər və sintaktik mənalardır (Kərimov, 2003). Nitqi anlamaq üçün təkcə onu təşkil edən sözlərin lüğəvi mənasını deyil, eyni zamanda bu sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri də dərk etmək vacibdir. Sözlər arasında yaranan qrammatik münasibətlər mexaniki şəkildə deyil, onların mənə əlaqələri əsasında formalaşır. Əgər uşaq qrammatik formanın mənasını anlamırsa, o, həmin cümlədə ifadə olunan fikri də düzgün qavraya bilmir. Qrammatikanın öyrədilməsi prosesi həm nitqin, həm də təfəkkürün inkişafı ilə sıx bağlıdır. Qrammatika dilin vasitəsilə fikirlərin ifadə olunmasını təmin edir. Uşaq qrammatik qaydaları praktik yolla mənimsədikdə, onun düşünmə qabiliyyəti formalaşır və təfəkkür məntiqi ardıcılıq qazanır (Əsgərova, 2006).

Dilin qrammatik sisteminə yiyələnmək, onun lüğət tərkibini mənimsəməkdən daha mürəkkəb bir prosesdir. Uşaq, adətən, böyüklərin nitqini dinləyərək və onları təkrarlayaraq qrammatik qaydaları qavrayır. Dilin qrammatik quruluşunun uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi əvvəlcə konkret situasiyalarla bağlı olur, sonralar isə uşağın əqli inkişaf səviyyəsi və düşüncə müstəqilliyi ilə əlaqədar şəkildə dərinləşir (Məmmədova, 2007). Uşaqların öz fikirlərini Azərbaycan dilində ifadə etməyə çalışmaları mühüm psixoloji stimuldur. Bu proses zamanı onların potensialı üzə çıxır, danışmağa maraq və həzz hissi yaranır. Uşaqların sərbəst şəkildə nitqə qoşulmaları, nəyisə söyləmək ehtiyacını hiss etmələri, akademik L.V.Şerbanın dediyi kimi, “fəal qrammatika”nın formalaşması ilə bağlıdır. L.V.Şerban qeyd edir: “Qeyri-fəal qrammatika dilin formalarından, yəni onun xarici görünüşündən çıxış edərək, elementlərin funksiyasını və əhəmiyyətini öyrədir. Fəal qrammatika isə fikirdən, arzudan, tələbatdan irəli gəlir və onlara əsaslanır” (Kərimov, 1992).

Tədqiqat

Məktəbəqədər yaş dövründə əsas diqqət uşaqların nitqinin morfoloji tərəfinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Bu mərhələdə uşaqlar sözləri düzgün şəkildə əlaqələndirməyi, şəkildə yerində işlətməyi öyrənirlər. Yaş artdıqca — yəni böyük və məktəbə hazırlıq qruplarında — onların nitqinin sintaktik tərəfi tədricən mürəkkəbləşir. Bununla belə, morfologiyanın öyrənilməsi sintaksisdən ayrı şəkildə deyil, eyni vaxtda həyata keçirilməlidir. Çünki cümlə qurmaq bacarığı birbaşa morfoloji biliklərə əsaslanır (Kərimov, 2002).

Qrammatik biliklərin mənimsənilməsi prosesində əsas məqsəd uşaqlara düzgün cümlə qurmaq bacarığını aşılamaqdır. Hər yeni söz müxtəlif cümlə nümunələrində işlədilməli, mənası izah olunduqdan sonra tələffüz və yadda saxlanma üzrə məşqlərlə möhkəmləndirilməlidir. Söz bu cür məşğələlərdə işlədildikcə uşaq onu müstəqil şəkildə cümlədə istifadə edə bilir və həmin söz onun fəal lüğət fonduna keçir. Daha sonra uşaqlardan bu sözlərlə yaradıcı nitq tapşırıqları yerinə yetirmələri tələb olunur.

Azərbaycan dili məşğələlərində uşaqlara cümlə qurmaq bacarığının aşılması üçün aşağıdakı tipli tapşırıqların verilməsi məqsədəuyğundur (Hacıyeva, 1992; Nəzərov, Kərimova & Eminova, 2011):

1. “Bu” işarə əvəzliyi ilə tək şəxs və əşyanı bildirən cümlələr: “Bu kimdir?”, “Bu nədir?”, “Bu qızıdır”, “Bu kitabdır.”
2. Mübtəda və xəbər isimlə ifadə olunan cümlələr: “Əli kimdir?”, “Əli şagirdidir.”
3. Hərəkətin indiki zamanı ilə bağlı cümlələr: “Kim yazır?”, “Nə oynayır?”, “O oxuyur.”
4. Zərflə işlənən cümlələr: “Burada kimdir?”, “Orada nədir?”, “Rəhim buradadır.”
5. “Bəli” sözü ilə cavab verilən cümlələr: “Sən növbətçisən?” — “Bəli, mən növbətçiyəm.”
6. “İsə” hissəciyi ilə müqayisəli cümlələr: “Əli oğlandır, bəs Zəhra?”, “Əli oğlandır, Zəhra isə qızıdır.”
7. “Mən”, “sən” əvəzlilikləri ilə cümlələr: “Mən gəlirəm”, “Sən oynayırsan.”
8. “O” əvəzliyi ilə cümlələr: “O qızıdır”, “O işləyir.”

9. Üçüncü şəxsin cəmi ilə cümlələr: “Uşaqlar nə edir?”, “Uşaqlar oynayır.”
10. Bilavasitə obyekt olan cümlələr: “Rəhim nəyi atır?”, “Rəhim topu atır.”
11. Keçmiş zaman feilləri ilə cümlələr: “Kim topu atdı?”, “Kim çiçək yığdı?”
12. “Yox” sözü ilə cümlələr: “Sən ot yığdın?” — “Yox, mən ot yığmadım.”
13. İndiki zamanın I–II şəxs feilləri: “Mən işləyirəm”, “Sən oxuyursan.”
14. Əşyanın keyfiyyətini bildirən cümlələr: “Qız necədir?”, “Qız mehribandır.”
15. Mənsubiyyət şəkilçili isimlər: “Sənin kitabın rənglidir”, “Sənin kitabın necədir?”
16. Yerlik halda isimlər: “Şəkil haradadır?”, “Şəkil dəftərdədir.”
17. Yönlük halda isimlər: “Şəkli nəyə çəkdi?”, “Şəkli dəftərə çəkdim.”
18. Çıxışlıq halda isimlər: “Uşaq nədən gəmi düzəltdi?”, “Kağızdan gəmi düzəltdi.”
19. “İlə” qoşması olan cümlələr: “Dişlərini nə ilə təmizlədin?”, “Dişlərimi fırça ilə təmizlədim.”

Bu tip cümlələr uşaqların yaş səviyyəsinə və təlim proqramının tələblərinə uyğun olaraq tədris prosesində tətbiq olunmalıdır. Məşğələlər zamanı uşaqlara qrammatik terminlər təqdim edilmir, lakin formaların düzgün işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir (Həsənov, 2000). Qrammatik cəhətdən düzgün nitqin formalaşmasının əsas yolu məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan xüsusi təlim məşğələləridir. Bununla yanaşı, tərbiyəçi hər bir məşğələ zamanı və ümumiyyətlə uşağın bütün nitq fəaliyyəti prosesində yaranan qrammatik səhvləri vaxtında düzəltməlidir. Belə məşğələlərdə uşaqların diqqəti konkret qrammatik formaların dərk edilməsinə yönəldilir. Məşğələlərin səmərəli olması üçün tərbiyəçi planlı və ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Hansı qrammatik mövzudan başlamaq, növbəti mərhələlərdə hansı qaydaları öyrətmək lazımdırsa, bunlar əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Hər bir məşğələ yalnız bir qrammatik məqsədə — məsələn, məsdərin mənimsədilməsi, yaxud sadə cümlənin genişləndirilməsi kimi konkret tapşırığa xidmət etməlidir. Uşaqların diqqəti öyrədilən qrammatik formanın düzgün tələffüzünə və onun nitqdə yerində işlədilməsinə yönəldilməlidir (Həsənov, 2011). Qrammatik bacarıqların inkişafına həsr olunmuş hər bir məşğələ maraqlı və diqqətçəkici şəkildə təşkil edilməlidir ki, uşaqların marağı sönməsin, izahı tam şəkildə qavraya bilsinlər. Bu məqsədlə qrammatik məşğələlər müxtəlif əyani və didaktik materiallarla zənginləşdirilməlidir. Oyun elementlərinin təlim prosesinə daxil edilməsi uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmaqla dərslər daha maraqlı və dinamik keçməsinə şərait yaradır. Hər bir məşğələdə oyun və praktiki çalışmalar üçün 5–8 dəqiqə vaxt ayrılması məqsədəuyğundur. Xüsusilə aşağı qruplarda keçirilən oyun xarakterli məşğələlərdə Cırtan, Biləyən, Güləyən, Kəsəyən kimi uşaqlara tanış personajların istifadəsi tövsiyə olunur. Fərqli qrammatik formaların öyrədilməsinə həsr edilmiş məşğələlərin növbələşdirilməsi isə uşaqlarda qrammatikanın müxtəlif tərəflərini ardıcıl və balanslı şəkildə mənimsəməyə imkan yaradır (Kərimov, 1997; Paşayeva, 2007). Dilin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsinə yönəlmiş çalışmalar uşaqlarda fonetika və lüğət sahəsində formalaşan bacarıqların möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Uşaqlar fonetik təhlil və söz ehtiyatının artırılması istiqamətində müntəzəm və ardıcıl çalışmalar yerinə yetirdikdə, qrammatik formaları mənimsəmək onlar üçün daha asan olur. Hər hansı bir qrammatik formanın tam qavranılması üçün həmin forma təlim məşğələlərində mütəmadi olaraq təkrarlanmalıdır.

Bu zaman tərbiyəçi tərəfindən uşaqlara qrammatik səhvlərin qarşısını almağa yönəlmiş xəbərdaredici təlim üsullarından (fəal öyrənmə priyomlarından) istifadə olunması məqsədəuyğundur. Dərs ilinin əvvəlində sadə və az sözlü cümlələr üzərində iş aparmaq, daha sonra isə tədricən bu cümlələrin genişləndirilməsi üzrə çalışmalar keçirmək tövsiyə edilir (*Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili*, 2011; Rəhimov, 2003).

Nəticə

Qrammatik vərdişlərin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsində tərbiyəçinin düzgün və ifadəli nitqi uşaqlar üçün əsas nümunə rolunu oynayır. Yuxarı yaş qruplarında isə öyrənilən materialı motivləşdirən tapşırıqlardan istifadə olunması daha səmərəli olur. Uşaqların çətinlik çəkdikləri qrammatik formaların düzgün işlədilməsini möhkəmləndirmək üçün müxtəlif üsullardan — təkrar, yamsılama (təqlid), həmçinin yoldaşlarının səhvini tapmaq kimi interaktiv priyomlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu cür təlim üsulları uşaqlarda həm diqqəti, həm də dilin daxili qaydalarına həssaslığı

inkişaf etdirir və nəticədə onların qrammatik cəhətdən düzgün nitq formalaşdırma bacarığı möhkəmlənir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara qrammatik qaydaların öyrədilməsi zamanı onların çətinlik çəkdikləri formalar üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Artıq mənimsədikləri qrammatik formaların təkrar edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. Bu mərhələdə əsas hədəf uşaqlarda qrammatik qanu-nauyğunluqların şüurlu şəkildə qavranılmasına nail olmaqdır. İş prosesi aşağıdakı ardıcılıqla təşkil edilməlidir:

- Ətraf aləmlə tanışlıq proqramında yer alan mövzularla bağlı mürəkkəb qrammatik formaların işlədilməsi istiqamətində çalışmalar aparmaq;
- Cümlə daxilində sözlərin dəyişdirilməsi və uyğunlaşdırılması bacarığını inkişaf etdirmək, isim, sifət və felin mürəkkəb formalarını düzgün şəkildə yaratmaq vərdişi formalaşdırmaq, eyniköklü sözlərin düzəldilməsinə dair tapşırıqlar vermək;
- Uşaqların nitqində mürəkkəb cümlələrdən istifadəni təşviq etmək;
- Nitq zamanı öz və başqalarının söylədiyi sözlərdəki qrammatik səhvləri müəyyənləşdirmək və onları düzəltmək.

Bu işin səmərəli aparılması üçün tərbiyəçi əvvəlcədən planlaşdırılmış sistemə əsaslanmalı, hər məşğələdə yalnız bir qrammatik bacarığın formalaşdırılmasını qarşısına məqsəd qoymalıdır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqları iki–üç sözdən ibarət sadə cümlələrlə məhdudlaşdırmaq onların nitqi imkanlarını zəiflədə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu yaş qrupundakı bir çox uşaq dərslərin sonuna qədər 7–8 sözdən ibarət, daha geniş və mürəkkəb cümlələr qura bilər. Məşğələlər əsasən tərbiyəçi ilə uşaqlar arasında sual-cavab şəklində aparılmalı, bu zaman tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatına və bildiyi dil konstruksiyalarına uyğun hərəkət etməlidir. Vacibdir ki, uşaq yaranan situasiyaya uyğun olaraq müstəqil cümlə qura bilsin və fikrini Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına əsaslanaraq ifadə etməyə təşviq olunsun. Əlbəttə, hər zaman bu şəraiti təbii şəkildə yaratmaq mümkün olmur. Belə hallarda əyani vəsaitlərdən istifadə etmək uşaqlar üçün real nitq situasiyası formalaşdırmağa kömək edir.

Uşaqların nitqinin qrammatik quruluşunun inkişafı yalnız məşğələlərdə deyil, həm də gəzinti, ekskursiya, oyun və istirahət vaxtlarında davam etdirilməlidir. Məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda uşaqlar praktik şəkildə nitq hissələrini və onların əsas formalarını ayırmağı, cümlədə sözlər arasında əlaqəni dərk etməyi, cümlə qurmağı və onu genişləndirməyi bacarmalıdırlar. Eyni fikri müxtəlif formalarda ifadə etmə bacarığı da bu dövrdə formalaşdırılmalıdır. Bu mərhələdə uşaqlara verilən biliklər onların dilin əsas elementlərinə qarşı şüurlu münasibətini inkişaf etdirir. Beləliklə, qrammatik təlim prosesinin məqsədyönlü və düzgün təşkili gələcəkdə məktəbdə dilimizin qrammatikasını daha asan mənimsəmələri üçün möhkəm zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərova, R. Ə. (2006). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafı*. Hərbi.
2. Hacıyeva, Ə. H. (1992). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı*. Maarif.
3. Həsənov, A. M. (2000). *Məktəbəqədər pedaqogika*. Nasir.
4. Həsənov, A. M. (2011). *Pedagogika*. Nasir.
5. Kərimov, Y. Ş. (1997). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası*.
6. Kərimov, Y. Ş. (2002). *Uşaq məktəbə gedir*. Maarif.
7. Kərimov, Y. Ş. (2003). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Nasir.
8. Məmmədova, A. M. (2007). *Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması*. ADPU.
9. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. (2011). Apostrof.
10. Nəzərov, A. M., Kərimova, Z. M., & Eminova, G. T. (2011). *Məktəbəqədər pedaqogika*.
11. Paşayeva, Ş. R. (2007). *Ana dili tədrisində nəzəri və praktik məsələlər*. Təhsil.
12. Rəhimov, A. N. (2003). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Nurlan.

Daxil oldu: 19.08.2025

Qəbul edildi: 02.11.2025